

SÜMEGI GYÖRGY

Thorma János: Aradi vértanúk, 1892–1896

SÜMEGI GYÖRGY (1947) Budapest

A Magyarország ezeréves fönnállását 1896-ban országosan ünneplő millenniumnak az előkészületei során a kormány és a törvényhatóságok pályázatokat hirdettek,¹ megbízásokat adtak² a helységek legfontosabb történeti eseményeinek festményeken történő megörögzítésére. A történeti festészet ezen korszakában létrejött nagyszámú alkotás mellett egyéni kezdeményezések, személyes vállalkások is voltak. Ezek sorából kiemelkedő jelentőségű Thorma Jánosnak (1870–1937) mindenmű támogatás híján, a saját finanszírozásában megalkotott *Aradi vértanúk* című festménye.

Fontos és nehezen megválaszolható kérdés, hogy milyen személyes motivációk, meghatározó gyerekkori élmények alapján jutott el a kép megfestésének ötletéig. Bizonyosan ilyen irányba is hatott rá a kiskunhalasi református családi környezet. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emléke még a kiegyezés után is elevenen élhetett bennük. A szabadságharcban honvédszázados Vári Szabó Istvánnál (a tanulmányaiban is segítette, Kiskunhalas polgármestere volt), keresztapjánál „körül az ebédlőben 48-as képek voltak”,³ s ezeket Thorma gyakran látta. Az idézet Berki Antalnéól (Thorma megfestette őt a férjével együttes kettősképen) származik, akinek az édesapja, Bulcsú Károly református lelkész, tanár, költő „a márciusi ifjak közé tartozott, a szabadságharcban honvédhadnagyként harcolt”.⁴ A családi, szóbeli hagyomány és a tanulmányai egyaránt gazdagították Thorma forradalom- és szabadságharcélményét. Első mesterének, a történeti festészetet élethivatásául választó Székely Bertalannak a példája és művei⁵ ugyancsak az effajta festészeti irányultságát erősítették. S mindehhez szükség volt az ő fiatalos, magában bízó meggyőződésére és merészségére, amellyel az Osztrák–Magyar Monarchia idején, a király és a bécsi udvar tudtával és zömmel a jelenlétében zajló millenniumi ünnepek keretében megnyílt Múcsarnokban szándékozott kiállítani a méretében is tekintélyes mega-művet. Az ezen időszakban született történelmi festmények sorából már témaválasztásával, az aradi tragédiát végrehajtó osztrák császári önkény leplezetlen bemutatásával kiemelkedett, elkülönült egyedülvalóságában is. S még egy fontos tényező is befolyásolhatta: a külföldi⁶ és a hazai elődök és kortársai⁷ egyaránt nagy képekben, monumentális művekben akarták legjelentősebb mondanivalóikat megörökíteni. A fiatal, 22 éves, pályakezdő festő tudatában és fölsimert szempontjai között ilyen és hasonló elvek mentén fogantatott meg a heroikus vállalkozás. Kitűnni, maradandót alkotni, a nemzet szívéhez szólni a „Nagy Művel” a nagy ünnepen – lehetett a szándéka.

Az *Aradi vértanúk* keletkezéstörténetét Réti István így idézi: „1892 őszén, Nagybányán villan fel elméjében az *Aradi vértanúk* eszméje, és e pillanattól kezdve csak ennek él, csak ezzel foglalkozik. Elolvass mindent, ami e tárgyra vonatkozik, de a történeti könyvekben,⁸ leírásokban kevés szemléletes, kevés vizuálisan használható támasztékot talál a képhez. Elutazik Aradra; ott a minorita rendfőnök, volt nagybányai tanárja, Csák Cirjék segítségével minden lehető adatot, emléket, szóhagyományt felkutat. Felkeresi az ott élő egyetlen hiteles szemtanút, egy molnárt, aki elejétől végig látta a megrendítő eseményt, és Thorma kérdéseire a helyszínen elmagyarázza a tragédia egész lefolyását. Thorma pontos topográfiai képet nyer az elbeszélése alapján: hol álltak a bitófák, hogy érkeztek oda, hol, hogyan helyezkedtek el a vértanúk, a papok, a katonák stb., stb. Tájékvázlatot is készített a helyszínen. A történeti valóság topografikus ismerete megadta a kompozíció alapját, amint elhatározta, hogy honnan, mely oldalról akarja szemléltetni a tragikus jelenetet. A szemtanú egyébként olyan tüzetes ténybeli felvilágosításokat adott Thorma kérdéseire, amik felől eddig senki sem kérdezte ki őt, s amik csak épp e kérdések nyomán jutottak eszébe. Hogy a naturalizmus módszere szerint szükséges közvetlen szemlélete, »emberi dokumentuma« is legyen az akasztásról, Szatmárt a törvényszéktől engedélyt kért, hogy egy halálos ítélet épp akkor történt végrehajtásánál jelen lehessen. Sokáig borzalmas érzéseket őrzött erről, s talán ez a borzalom is hozzájárult ahhoz, hogy a tény grand guignolszerű részéből semmit se éreztesen a képen.”⁹ A festmény létrejöttének kö-

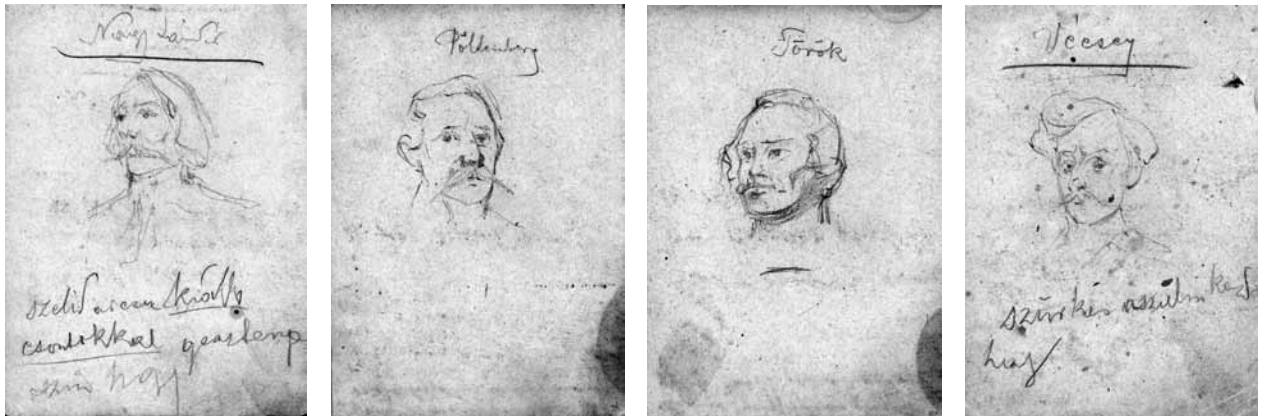
rülményeit följegyző Réti állításainak különösen az a része nem állja meg a helyét, amelyben a kivégzés utolsó szemtanújának szerepét írja körül. Erről a Herold-visszaemlékezés pontatlanságait is helyreigazító, egyúttal az aradi kutatásait elbeszélő Thorma-émlékidzés a mérvadóbb. Herold Alajos számon kéri Thormán a megtörtént eseménysor szó vagy inkább kép szerinti naturalista rögzítését,¹⁰ noha az alkotó erre nem is szándékozott vállalkozni. „Kerültem én ezt a rettenetes brutalitást” – összegzett Thorma, s ennek a végső célját is megfogalmazta: „Miért tartja fel az én papom a keresztet, és nem bújik el a vértanúk háta mögé. Az ő útjuk nem a megsemmisülés, de a megdicsőülés felé vezet. [...] Az ő örök életüket”¹¹ – a hősiesség, bátor önfeláldozást, a mártíriumot akarta megörökíteni Thorma.

1893. januári aradi útja során Thorma János tehát találkozott Herold Alajossal is, de vázlatfüzete¹² legfontosabb tanulsága – Réti állításával egybehangzóan – az, hogy hiteles adatokat igyekezett gyűjteni a helyszínről és a kivégzettekről. Behatóan tanulmányozta az aradi hősi emlékművet,¹³ amelynek a körbefutó portréiról kis arcképvázlatokat rajzolt a füzetbe. Mind a kilenc kivégzetről készített arcképrajzot (Aulichról összesen három), és rövid jellemzésében¹⁴ külsejük leírásán (alak, hajszín, öltözet) kívül a gyóntatóját, élete utolsó tanúját és esetleg egy fontos gesztusát, mondását is följegyezte. Például „Damjanich János 44 Herkules / szíve teli gyöngéd érzelmekkel / lelke rendíthetetlen és határozott / katonái legenda hőssé emelték / görögkeleti / Szombati Balázs / lelkész egész úton szivarozott / szürke kabátja barna nadrágja / és sárga házi cipői voltak. / Fehér köpönyeg vörös színű / deszkán ült egész addig / rajta ült egész egyedül / Veres sapkában ment / a vesztőhelyre.” Sujánszky György Euszták följegyezte naplójába Damjanich utolsó napját, október 6. reggelét is, a „borzasztó spektakulum” lefolyását. Amikor a „felfüggesztési rendben” rá került a sor, „a mankók segítségével kocsijáról leereszkedvén, miután nyakkendőjét kezeimbe adá, hogy mint örök emléket nejjének kézbe-

sítsem, fellépett az oszlop előtti zsámolyra, s még egyszer megszólítva, ne felejtsem el a reám bízottakat, és a vele működő hóhért megintve, hogy szakállát össze ne kuszálja, e végszavakkal: »Éljen a Haza« – kiadá nagy lelkét. [...] Őt, miután Vécsey is követte, a borzasztó spektakulum megszűnt. Csak most tűnt fel egy borzasztó, szívet repesztő látomány: 9 oszlopon 9 tábornok – köztük gróf Leiningen honvédi tábornoki öltönyben függve – velök annyi család öröme örökre eltemetve.”¹⁵

Thorma a hóhér ruházatát és egyéb, számára fontos, az eseményt meghatározó elemet is rögzíti: „ködös, felhős reggel volt, egész 9 óráig egyetlen napsugár sem törte át a fellegeket. [...] Kaszálon volt a vesztőhely, a kivégzés ½7 óraker kezdete. Bitófa 8 láb magas volt.” Az *Aradi vértanúk album*ából nyert információit Thorma a színhelyen próbálta ellenőrizni, a konkrét hely valóságában megfürdetni, kiegészíteni, s a tájról, a „borzasztó spektakulum” helyszínéről, környezetéről élményt szerezni. Az első vázlatok, skiccek a gondolkodásának irányát, a nagy mű tervezésének, elgondolásának kezdő fázisát jelzik. E vázlatokon még a tapogatózás, a kísérletezés, a méricskélés vezérli. A valós helyszínen keresi a majd megkonstruálandót, az arányokat mérlegeli, és a kompozíció tömegelosztásának a fázisait helyezi a sík térbe. Az elsők az *Aradi vázlatkönyv* lapjain rögzítettek mellé sorolhatók. A *Katonák* (*Aradi vértanúkhöz című kompozíció*¹⁶) ábrázolja a katonák kíséretében megindult csoportot, amelyből kiemelkedik a kocsin ülő Damjanich. Sujánszky így rögzítette ezt: „Végrehajtatván a fenn írt négy tábornoki véres ítélet, a bitófára ítélt 9 tábornok ugyanazon katonai kíséret mellett indult meg, közbevénén vigasztalásul melléjük rendelt papi egyéneket.”¹⁷ A további vázlatrajzoknál már a térbeli elhelyezkedés, a csoportfűzés kérdéseit igyekezett tisztázni,¹⁸ ám festménytanulmányokon is törekedett a kompozíció egyes részleteit föltárni (pl. lovas katona a képen¹⁹), mielőtt a nagy kompozícióhoz fogott volna, amelyen „az elbeszélendő jelenet látványát az akadémikus nagyfestészet módszere szerint, távolsági képszerűen szerkesztette meg”.²⁰ A millenniumkor egyedül Thorma fejezte ki a művével azt, hogy Magyarország áldozat, s hogy ezen sokak szemében a kiegyezés sem enyhített. A viktimítás, a magyarság áldozat volta a mű jelentéstartományának, érzelmi többletének legfontosabb része.

A millenniumi ünnepek fontos, új helyszínéről, a hazai képzőművészetek frissen fölvatott kiállítóhelyéről, a Múcsarnokból Thorma visszavonta a festményét, nem akart konfliktust a hivatalos szervekkel, sem az ottani tárlatot is meglátogató császárral és így a Habsburg-házzal. Más helyszínt kellett találnia, így került a kép a Thorma által bérelt Orczy-ház emeleti nagytermébe.²¹ Ott az alkotó 1896. április 28-án mutatta be (ahogy az idő tájt ez szokásban volt) a művet, amelyet jelentős számú látogató keresett föl. „A hatás rendkívüli volt. Olyan nagy tömegek látogatták a rögtönzött kiállítást, amilyenre nem volt példa.”²² Lyka Károly jelzi azt is, hogy a nagy festményt „a mi szívünk az első magyar képnek szereti mondani. [...] Az első kép, amely előtt könnyezni láttam embereket.”²³ A korabeli sajtó nagyszámú recenzióban, cikkben és tanulmányban ismertette.²⁴ Abban egyetértettek, hogy Thorma „nagy tehetségű történelmi festő”,²⁵ ám a mű kiállítási környezete nem volt optimális, többen a rossz megvilágítására panaszkodnak. Rákosi Jenő szerint a kép „fekete gyászpompával körülaggatva [...] abban az ádáz teremben úgy van, mintha tömlőre lenne vetve”.²⁶ Ugyanakkor több írásban föltűnik az a javaslat, hogy az értékes történelmi művet „vegye meg a nemzet az aradi ereklyemúzeumnak”.²⁷ Valószínűleg június végéig, majd két hónapig lehetett az *Aradi vértanúk* az Orczy-házban, ahonnét június 29-én átszállították a városligeti Wampetics vendéglő (ma: Gundel) emeleti nagytermébe, és ezzel közvetlenül a millennium kiállítási környezetébe került, minőségileg más helyszínre.

1896. május elejétől korábban soha nem tapasztalt kiállítási kínálat volt Budapesten. Az Ezredéves Országos Kiállítás 520 000 négyzetméternyi területen, 240 pavilonban volt a Városligetben. Az állandó és időszakos kiállítások száma 21 130.²⁸ A Múcsarnokot fölvatoló (1896. május 4.) képzőművészeti (innét vonta vissza a művet Thorma) és építészeti kiállításon 267 kiállító 1276 művét mutat-

THORMA JÁNOS, Aradi vázlatfüzet (Aulich Lajos: Damjanich János: Knežich Károly; Lahner György; Leinungen-Westerburg Károly; Nagysándor József; Pötleberg Ernő; Török Ignác; Vécsey Károly), 1893. január (Thorma János Múzeum)

ták be.²⁹ Ám az *Aradi vértanúk* a nagy képek megjelenéseikhez sorolható. Feszty Árpád *Magyarok bejövetele* óriási körképe az Andrassy út végén (a Szépművészeti Múzeum helyén), önálló épületben szerepelt.³⁰ Munkácsy Mihály *Ecce homo* című „nagy bibliai festményét 1896. április 25-én mutatták be az Andrassy út 127. alatti Bellevue udvarán emelt pavilonban”,³¹ ahol a király is megtekintette.³² Másik, az állam által megrendelt nagy képe, a *Honfoglalás* a Nemzeti Múzeumban volt egyidejűleg megtekinthető. Ugyancsak ekkor volt látogatható a lapokban gyakran reklámozott „Molnár és Trill új szerkezetű körképe, Dante Divina Commediája: a *Pokol*”.³³ Benczúr *Budavár bevétele* a millenniumi kiállításon, a megrendelő főváros pavilonjában szerepelt.³⁴ „A főváros legszebb látványosságaként” reklámozták a *Plasticont* és *A Kalifa tündérketjét* a régi Múcsarnok palotájában.³⁵

A korabeli él- és politika élclapok – valamint a többi lapok is – hirdetési oldalai rendszeresen közölt rajzos (az *Ecce homót* mindig rajzos reklámmal hirdették) vagy csak szöveges reklámmal, tartalomismertetőkkal próbálták megnyerni a közönség figyelmét. A hirdetésnek, a propagálásnak ezt a már bevett és akkoriban széles körben elterjedt formáját Thorma nem vette igénybe, műve komoly mondanivalójától idegennek tarthatta. „Nem tud reklámot csinálni” – írták róla az Orczyházban kiállított műve kapcsán.³⁶ A korabeli élclapok hivatásuk szerint szövegekkel és karikatúráikban is kifigurázták a kör- és óriásképeket, a képzőművészeti fölhozatalt,³⁷ ám Thormát nem gúnyolják, csupán a neve kétértelműségét használják ki.³⁸ Úgy állnak ki mellette, hogy a korszak képzőművészeti közéletének visszásságaira mutatnak rá.³⁹ A Bolond Istók című népszerű élclap egész oldalas karikatúrában mutatja be a fővárosban egyidejűleg kiállított és megtekinthető kör- és óriásképeket azzal a vizuális tanulsággal, hogy „Jól megy! Ezer víg képet mutogatnak, s a Vértanúkra gyász fátyolt borítanak.”⁴⁰

Thorma a művét a millenniumi szupertárlat közvetlen közelébe, a felsorolt művek közé költöztette. Itt már átgondoltabban, az Orczy-házi kiállításánál – nyilvánvalóan annak tanulságait is felhasználva – szervezettebben, a kor színvonalán történt a bemutatása. *ARADI VÉRTANÚK. Magyarázó Thorma János képéhez. A Wampetics vendéglője dísztermében* címen ismertetőt adtak ki hozzá.⁴¹ A 16 oldalas kiadvány végén jelzik, hogy a művet „rossz helyről június 29-én átvitték a Wampetics dísztermébe, a Feszty-körkép mellé”. Emellett külön keretes hirdetésben közlik: „Munkácsy »Ecce Homo«-ja az Andrassy-úti külön pavilonban látható.” E kollegiális hirdetésből is kitűnik, hogy Thorma a Feszty- és a Munkácsy-mű mellé, egyenrangúnak tette a sajátját. Az ismertető legelején Kossuth Lajos aradi összefoglalója, kézírással, faksimilében: „Arad pedig a Magyar Golgota.” A következő, *Az aradi vértanúk kivégeztetése* című fejezetet – ahogy a Kossuth-szöveget is – az *Aradi vértanúk albumából* vették át. A vértanúk utolsó perceit, a vesztőhelyen elhangzott mondataikat Tiszti Lajos leírásából adják. Utána Pósa Lajos *Az aradi vértanúk – Thorma János képéhez* című verse⁴² következik, majd Bródy Sándornak *Az aradi vértanúk* című elemző tanulmánya.⁴³ Az új, megfelelő bemutatóhelyen a mű megértését segítette e katalógus, alapos, részletes tanulmányozását pedig látcső használata.⁴⁴ Az új kiállítási környezetben megjelenő műről újabb ismertető, rövidebb és hosszabb sajtóhíradások jelennek meg.⁴⁵ Történik utalás arra is, hogy Thorma ugyanekkor a Múcsarnokban kiállította a legelső sikeres képét, a *Szenvedőket*,⁴⁶ és ismét előkerül az *Aradi vértanúk* már korábban fölvetett megvásárlásának a kérdése is.⁴⁷ Ezt az Alföld című aradi lap érthető módon szívesen átveszi, annál is inkább, mert az aradi polgári fiúiskola dísztermében bemutatják a Thorma-festményt.⁴⁸

Tudjuk azt is, hogy Thorma valójában triptichonként képzelte el a továbbfejlesztett műegyüttesét. A sorozatban következő mű „ceruzavázlata [...] ugyanazt a színteret [mint az *Aradi vértanúké*] ábrázolta volna, mint az első kép, de az ítélet végrehajtása utáni, a délelőtti nap fénypárájában, amint a nemzet apraja-nagyja, úr és paraszt, levett kalappal elvonul a magyar szabadságharc Golgotája előtt”.⁴⁹ Vagyis a második műben a millennium kora emberének a szabadsághősök előtti tisztelgését próbálta megragadni. Míg a tervezett harmadik „ugyanazt a színteret és elhelyezést vette volna alapul, mint az első. De: éjszakai hangulatban. A hold rongyos felhők között bujkál. A bitófákon a vértanúk. A félig világos éjben a millennium mámoros magyarsága táncol, fekete díszmagyaros urak, lobogó gyászfátyolos hölgyek járják a csárdást, a kánkánt, a verbunkost, forogva, eszükvesztetten az akasztófák körül. A sötétben a bitófák árkaiban, a bokrok árnyékában, a nagy levelű útszéli dudvák alatt megbújva, lapulva: rossz arcú emberek lappanganak. Kezükben kés, szemükben gyűlölet. A kép címe »Millennium« lett volna.”⁵⁰ Az apokaliptikus végkicsengésű triptichon harmadik, befejező darabját talán csak Réti István emlékezete őrizte meg, Thormától ilyen vázlat

nem azonosítható. Az is lehetséges, hogy a hármaskép záró opuszának csak a koncepciójáig jutott el a festő, s azt mondta el Rétimek. Mindenesetre a harmadik változatban – a vértanúk előtt tisztelgő második ellenpontjaként – felszínre tört Thorma maró gúnyjal átszőtt éles kritikája, az az attitűd, ahogyan ő a millenniumi ünnepeket szemlélte. Ennek központi tárlatán nem volt helye az *Aradi vértanúknak*, s ezért a külön kiállításon történő bemutatási kényszere is motiválhatta, befolyásolhatta a harmadik mű elgondolásában.

Ahogy a könyveknek és minden műalkotásnak, úgy a képeknek is megvan a saját történetük. Az *Aradi vértanúk*é pedig egészen egyéni história, már csak azért is, mert az első bemutatásától, nyilvánosságra jutásától (1896) múzeumba kerüléséig (1932) eltelt évtizedekben föl-fölmerültek különféle ötletek, ám a megvalósulásig egyik sem juttatta el a festményt. S közben megalapozatlan információk, rémhírek is terjedtek róla. 1912-ben Az Ujságban egy könyvomat lap hírére hivatkozva közölték, hogy Thorma megsemmisíti a festményt.⁵¹ Thorma erre levélben foglalja össze a kép addigi történetét, ezért az egész levelet érdemes ideidézni:

„Az Ujság mélyen tisztelt szerkesztőségének!

Becses lapjuk vasárnapi számában Thorma János »Aradi vértanúi« címen foglalt közlemény szerény felfogásom szerint annyira az én magánügyem, hogy az alig érdekelheti a közönséget, de mivel másokról is szól, nehogy igazságtalanság essék, kérem jelen soraim szíves közzétételét. A tény az, hogy a Vértanúk képe még mindig az én tulajdonom, de ezt az államnak sem közvetve, sem közvetlenül fel nem ajánlottam megvételre. Az igaz, hogy 1906. február végén Párizsból keltezve leveletem, felajánlottam a Szépművészeti Múzeumnak ajándékba.⁵² Ezen elhatározásomat Kammerer Ernő úr, a Múzeum igazgatója egy magánlevélben tudomásul is vette, de a kép elfogadásáról hivatalos értesítést sohasem kaptam. Nem is tudtam a sorsáról 1910-ig, akkor hallottam meg, hogy a képet letétképpen – amint ez szokás – a szegedi múzeumnak adták. Kérdést intéztem tehát, hogy belátható időn belül van-e reményem arra, hogy a Szépművészeti Múzeumba visszakerül, mert ellenkező esetben a kép felett a rendelkezési jogot magamnak tartom fenn.⁵³ Erre a képet visszakaptam. Ezen visszautasításban, valamint azon körülményben is, hogy még mindezekig nem találta meg ez a kép a méltó helyét, lehet bizonyos politikai összefüggést felfedezni, és ez gyakran elkésérített, baráti körben mondtam is, hogy ilyen körülmények közt jobb volna már, ha nem is volna, de ezen nyilatkozatom semmi esetre sem volt a nyilvánosságnak szánva.

Arra vonatkozólag, hogy a nagybányai művészek mozgalmat indítottak volna a kép megvásárlására, tudtommal semmilyen lépés nem történt. Még egyszer kérem fenti soraim szíves közlését. Fogadja az igen tisztelt szerkesztőség mély tiszteletem nyilvánítását.

Nagybánya, 1912. szeptember 10. Thorma János⁵⁴

Az Ujság még hozzáfűzi a levélhez, hogy Thorma János „a magyar nemzeti vagyont nagyértékű műkinccsel ajándékozta meg, egy sornyi köszönő írást nem kapott ajándékáért. [...] Vele szemben az udvariasságnak ezt az elemi kötelességét sem teljesítették. Mi az ő személyén túl az egész magyar művészetnek megalázását láttuk abban a sorsban, melyet az egymást követő kormányok Thorma János nagyszabású alkotásának juttattak.” Jogos a lap Thorma mellé állása, hiszen ők is tudhatták, hogy ennél a képnél kevésbé fontos alkotások is kerültek állami vásárlások révén múzeumokba. S ezzel még nincs vége a kép történetének. Az első világháború végén, Erdély Romániához csatolásakor újabb fordulat: az *Aradi vértanúk* és a *Talpra magyar!* képeit Thorma biztonságos letétbe helyezte a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárába, ahol 1928-ig ládában, összetekerve aludták Csipkerózsika-álmukat. Thorma szerint „31 éve el van temetve”.⁵⁵ Innen Budapestre szállította a képet, és 1931-ben megvásárolta a vallás- és közoktatásügyi miniszter a Szépművészeti Múzeumnak,⁵⁶ 1957-ben átadták az új alapítású Magyar Nemzeti Galériának.

Az *Aradi vértanúkról* megjelent írások, ismertetőik, tanulmányok, majd művészettörténeti elemzések egyöntetűen kiemelik a történelmi téma földolgozásának történeti pontosságát és mindenfajta túlzásoktól mentes, elsősorban az érzelmekre ható magas színvonalát. Már a legelső tanulmányok „a magyar történelmi képírásnak legnagyobb reményű fiatal képviselőjeként” aposztrofálják az alkotót.⁵⁷ Bródy Sándor a mű történelmi hűségét emeli ki: „nem tudjuk elképzelni a mártírok utolsó perceit másképp, mint ahogy a kép ábrázolja. Kékes-szürke rideg őszi reggel, avar, zörgő kóro, dércsípte mező. A halál van benne, ebben a még napos, de már ólmos levegőben, a fenségesen komor felhők alatt.” Bródy szerint „ez az első igazi, nagyszabású” plein air kép, s az alkotóját „az összes fiatalok között tartjuk a legnagyobb stílusú, legbátrabb és legerőteljesebb magyar festőnek”.⁵⁸ A „korszakos

THORMA JÁNOS, Aradi vértanúk, 1892–1896, olaj, vászon, kb. 400 × 700 cm
 (a széleit a művész levágta, közepe a ma ismert Aradi vértanúk kép)

THORMA JÁNOS, Aradi vértanúk, 1892–1896, olaj, vászon, 350 × 640 cm, MNG ltsz. 3308

THORMA JÁNOS, Aradi vértanúk, 1892–1896, olaj, vászon, 350 × 640 cm, MNG ltsz. 3308

[magyarázó ábra]

művet”⁵⁹ „reprodukálták, s ebben az alakjában az egész országban elterjedt”.⁶⁰ Ez a kép „hazánk legdicsebb korszakának leggyászosabb emlékét örökíti meg” – összegzett ismertetőjében a Könyves Kálmán R. T. „A művésznek felügyelete alatt” 1900-ban az általuk kinyomtatott „akvarellszerű színes reprodukcióit” azzal a céllal készítették, hogy „minden magyar család megszerezhesse”.⁶¹ Otthonokban, közintézményekben és legkülönbözőbb közösségi helyeken kerültek falra a nyomatok.⁶² Az olajnyomathoz tartozó ismertetőben Thury Zoltán⁶³ részletesen leírja a kompozíciót, a szereplők elhelyezkedését, amelyet a festmény felhasználásával egy szemléletes rajzon be is mutat. Egyetértőleg idézi Beöthy Zsolttól, hogy az ábrázoltak: „Hősök, és nem hősködnének. Nem izgatni akarnak. Egyszerűen csak arra kérnek, hogy ne feledkezzünk el róluk.” A festmény kiállítása összefüggésben van a Szépművészeti Múzeumnak, illetve az Országos Képtárnak történeti följánálással. Az 1906. február 28-án keletkezett ajándékozó levél elküldése után Thorma kiállította azt az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1906-os Tavasz kiállításán, a Múcsarnokban,⁶⁴ s elnyerte vele a Vaszary-alapítvány díját.⁶⁵ A tárlatról megjelent bőséges ismertetőkből kettőt emelek ki. Fülep Lajos az első, kortárs képzőművészetről szóló kritikájában a „két legmagyarabb festő” egyikéként Thorma Jánost nevezi meg, majd az 1906-os tárlaton szereplő *Aradi vértanúkról* írta: „Thorma János nagy illusztrációján sok kvalitás van eltemetve, különösen a hatalmasan megkomponált tájképrészletben”.⁶⁶ Lázár Béla megítélése a másik, a föltétlen elismerés pólusán fogant: „Thorma nagy alkotásán a hangulat egységét, a vonalvezetés gazdag változatosságát, a színharmóniában rejlő jellemző erőt s a jelenet megdöbbenő igazságát összeszorult szívvel”⁶⁷ szemléli. Ugyancsak Lázár külön kis cikkben elmondja azt is, hogy a „közönség nagy érdeklődéssel szemléli” a képet, „melyet pedig kerek kilenc esztendőn át szemlélhetett volna, ha 1896-ban megveszik a múzeum számára”, s ezt Beöthy Zoltán „már 1896-ban megmondta”. Thorma „most azután odaajándékozta a nemzetnek”. Lezárásként jogos malíciával teszi hozzá Lázár: „Még szerencse, hogy elfogadta.”⁶⁸ A Szépművészeti Múzeum által szegedi letétbe adott képet (Thorma a fővárosba, az Országos Képtárnak szánta) azonban visszakérte, és életében még egyszer, utoljára, a nagybányai művésztelep jubiláris kiállításán,⁶⁹ a főgimnázium tornatermében mutatta be.⁷⁰ Az alkotónak az „*Aradi vértanúk* már világhírűvé tették nevét”, s fölmerült a helyi sajtóban, hogy „nem szabad Nagybányának ezt az örökbecsű művet elengednie innen. A három pénzintézet meg akarja venni, s a ligetben külön pavilonban fölállítani.” Majd a ’48-as függetlenségi párt próbálta országos gyűjtéssel megvásárolni, de ez a terv sem valósult meg.⁷¹ Még egy jótékonyági akció terve is fölmerült ekkor: dr. Káplány Antal főgimnáziumi tanár lefényképeztette Huszthy Mátyás helyi fényképésszel az *Aradi vértanúkat* szemlélő utolsó ’48-as nagybányai honvédet, Nagy Sándort. Terve az volt a fényképpel, hogy „levelezőlapot fog készíttetni, melyek jövedelme az agg honvéd [...] kezéhez fog kiadatni, hogy hátralevő napjaiban ne szenvedjen hiányt”.⁷² A kép a korszak művészettörténeti irodalmában fölfölbukkant még,⁷³ leginkább a debreceni kényszerpihenője⁷⁴ utáni megvásárlásakor.⁷⁵ A művészettörténeti összefoglalók sorából Genthon Istvánt idézve: „A szédítő méretű kompozíció a magyar történelmi festésnek késői, különös terméke. Az alakok szinte elvesznek a mélyvonalú tájban. A vértanúságra indulók kis csoportja alig foglalja el a kép harmadrészét, a fehér karinges papok, felhők és virágok fontosabbnak látszanak, a jelenet tragikumát alig érezhető.”⁷⁶ A kép értelmezéséhez nem tudnak hozzátenni érvényes, esztétikailag releváns elemeket a Képzőművészeti Főiskolán Thormáról és a nagybányaiakról keletkezett szak- vagy záródolgozatok.⁷⁷ Évfordulós írásában Lyka Károly nagyjából megismétli a már korábban ismerteket,⁷⁸ ám hozzáfűzi még burkolt ellentmondásban Genthon idézett véleményével: „A kompozíció szabad ritmusa, kötetlen, nyomát sem mutatja a szokásos olcsó színpadiasságnak. Valóban történelmi levegő árad belőle.” Az elismerő hangot disszonáns elemek is kísérték: „Thorma János nem szabadult meg az irodalmias csökevényektől, még Ferenczynek és a partiumi domboknak hatása alatt sem.”⁷⁹ Az 1950-es években – bizonyos megszorításokkal – aktuálisan s éppen a történeti témák megjelenítése⁸⁰ miatt újra fölfedezett történelmi festészet a nagybányai művészet értékelésével együtt került a kutatás centrumába. Monográfiák születtek,⁸¹ és ilyen, be nem teljesített céllal keletkezett szakdolgozat Thorma művészetéről.⁸² A Nagybánya-értékelésekben⁸³ sorra fölbukkannak Thorma festményei ugyanúgy, ahogy történeti⁸⁴ és festészettörténeti összefoglalókban.⁸⁵ A „dokumentum hűségű történelmi kép” minősítés áthatja az egész, az utóbbi évtizedekben keletkezett művészettörténeti irodalmat.⁸⁶ Egy Thorma művészetét bemutató kismonográfia részletesen ismerteti a festményt, annak leírása is pontos és tömör: „A kép előterében az első áldozat: Pöltenberg generális nyakára veti a hurkot a hóhér, a Damjanich

körül csoportosuló többi tábornok komoran, méltóságteljesen várja sorsa beteljesülését. A kivégzéshez kirendelt papok arcán szomorúság, megdöbbenés tükröződik, az egyik lelkész zokogva emeli magasba a feszületet. A háttérben az osztrák hadsereg katonáinak falanxa látható.”⁸⁷ Volt olyan fontos kiállítás, ahol a szállítási tilalom miatt nem szerepelhetett, csupán hivatkoztak rá, Marosi Ernő így: „Thorma János a realizmus stíluseszközeivel s a visszautasítást provokáló magatartásával szerzett hangsúlyt ellenzéki-negyvennyolcas tematikájának (*Aradi vértanúk, Talpra magyar!*).”⁸⁸ Az is előfordult, hogy egy művészettörténeti összefoglalóban Thorma nevét csupáncsak megemlégtették a nagybányai művészteleppel összefüggésben, ám a műveiről egy szót sem ejtettek.⁸⁹ Ugyanakkor elindult művészetének újraértékelése,⁹⁰ s ennek során a Thorma János Múzeum⁹¹ programjának centrumában kiállításokkal és kiadványokkal vállalja névadója – és Nagybánya – művészeti és szellemi örökségét.⁹²

Thorma János *Aradi vértanúk* festménye az első nagybányai képként jelent meg a fővárosban⁹³ 1896. április 28-án. Hírhozó és kezdőpont is egyszerre az első magyarországi művésztelep-alapítás helyszínéről. A szervezési munkában Thorma intenzíven vett részt. Az ő művészeti pályájának az 1890-es évtized meghatározó, egész életére kiható időszaka lett. „Én már akkor régen kiállító művész voltam, és túlhaladtam az *Aradi vértanúk* millennáris nagy visszhangján”,⁹⁴ majd 1897-ben megfestette a *Békesség veletek* című, ugyancsak nagyméretű kompozícióját (az állam megvásárolta), és megírta a művésztelep több évtizeden át zsinórmértékül alkalmazott tanítási, művészetpedagógiai programját.⁹⁵ Ám a „képzeletét” továbbra is „nagy történelmi tanulságok megértése és látatása foglalkoztatta”,⁹⁶ s ennek jegyében 1898-ban hozzákezdett az egész életét végigkísérő *Talpra magyar!* megalkotásához. E műve is – ahogy az *Aradi vértanúk* – az ő függetlenségi szemléletének vetülete, magas szinten tükrözi a hazafias érzületének-meggyőződésének (a '48-as pártéval egybehangzó) erejét, személyére szabott egyediségét. „Thorma János a történeti festészet naturalista változatát festi egész életében hatalmas formátumokban. [...] Az *Aradi vértanúk* óriásfestmény természetábrázolása a legmeglepőbb. A festő már csak a füveket, az apró őszi virágokat láthatta a saját szemével az aradi dombokon, a kivégzés helyszínén, s ezeket a legnagyobb tisztelettel és hűséggel rajzolta meg. Láthatta arrafelé az őszi ködöt, az alig-alig kibújó napot, olvashatta az emlékezőseket arról, hogy milyen idő volt 1849. okt. 6-án, mely azóta is nemzeti gyásznap, történeti emlékdátum. Naturalista felkészültsége, olvasmányai és természetszemlélete készítette a művészt, hogy szinte józan hűvösséggel rajzolja meg az elszánt hősöket és hőhérokat, csak a lelkész mozdulatát teszi patetikusabbá. [...] Az 1848/49-es szabadságharc Thorma számára szent téma.”⁹⁷ S ezt az aradi síkon, alföldi képtípus kereteiben (a képmagasság közepénél kicsit magasabbra megvont horizont, a háttérben fák-házak), a kép alsó felében mint „a 48-as szabadságharcunk apoteózisát”⁹⁸ szuggesztíven jeleníti meg.

Már Thorma képzőművészeti tanulmányai megkezdése időszakában élesen merült föl a történeti festészet létjogosultságának, szükségességének (amire Thorma egész életét föltette) kérdése. Justh Zsigmond 1888-ban így mutatja be az akkori fölfogást: „ma csak őrült ember festhet történeti tárgyú képet. Csakis a nagyszabású kompozíció tesz számot a művészetben? Hogy a többi mind csak kulimász? Nagy, nagyszabású kompozíciót a közönségnek, hogy kerekre tátsa a száját! Ez, csakis ez kell nekik.” Egy másik, hasonló szellemű nézet szerint a „művészetnek igazán csakis azt lehet és *szabad* [Justh kiemelése] visszaadnia, amit átélt, vagy legalább hasonlót már látott”. A „gondolatszabadság századában” fölteszi a kérdést: „Tán csak magasabb rendű művész az, ki Socrates fejét festi meg, mint aki egy érett görögdinnyét mázolja?”⁹⁹

A millenniumi ünnepek előkészítő szakaszában az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács meghirdette történeti kompozíciópályázatra sok mű született, és ezeken kívül közvetlen állami megrendelésre is készültek történeti festmények.¹⁰⁰ A kortárs festők jelentős része már elutasította a történeti műveket, a nagyméretű, reprezentatív opuszokat,¹⁰¹ noha a kor sok művésze még művelte ezt.¹⁰² Náluk föltehetően a történelmünkben tetten érhető, sok erkölcsi tanulságot tartalmazó hőstettek, merész emberi kiállások és árulások, a példamutatás mindig szükségesnek vélt volta a legalapvetőbb motivációk lehettek ezen a téren (ezzel párhuzamosan a történeti irodalomban is). Thorma pedig valóban az életét tette föl nagy történelmi munkája, a *Talpra magyar!* megvalósítására. Huszonhat évesen éri az *Aradi vértanúk* ellentmondásos fogadtatása: hivatalos részről a Habsburg-ellenessége miatt elutasítást, érzelmileg viszont nagy népszerűséget, kiemelkedő nézőszámot ért el a két önálló bemutatóján. Az *Aradi vértanúk* kiállítása és közönségsikere után, másfél év múlva újabb nagy kompo-

**POSTA MÁTÉ, A 13 aradi vértanú, 2004, olaj, vászon, 200 × 400 cm
(MTA Területi Akadémiai Bizottság Székháza, Debrecen)**

zícióba kezdett: „1898 tavaszának végén [...] határozta el végleg a *Talpra magyar!* megfestését”.¹⁰³ Réti kifejezésével: „életemesztő küzdelmet” jelentett ez a számára, „negyven éven keresztül (1898–1937) foglalkoztatta e kép eszméje”.¹⁰⁴ „Penelopé-munkában”, „titáni erőfeszítésben sodródik egész élete”. Thorma sors kijelölte útjának első, jelentős állomása volt az *Aradi vértanúk*, ezt követte a többi történeti kompozíciójának létrehozásáért folytatott élet-küzdelme.¹⁰⁵

AZ ARADI VÉRTANÚK KÉPEI

(Kacziány Géza, Guldán Endre, Ék Sándor, Paulovics László, Posta Máté)

Az aradi vértanúk történetének teljes vertikumában (a kivégzés helyszíne, a szereplők emlékezete, a Thorma-kép továbbgyűrűző hatása stb.), főleg a nemzeti gyásznaphoz kapcsolódóan születtek megemlékezések, versek,¹⁰⁶ prózai művek¹⁰⁷ és vizuális alkotások '48 kultuszának jegyében.¹⁰⁸ A magyarság mindig megemlékezik e gyászos, a levert forradalommal és szabadságharcral szervesen összeforrt eseményről. „Jellemző módon gyászolja, gyászolva ünnepli az aradi tizenhárom vértanú emlékezetét, akik nem Urunkért, hanem magyarságukért haltak meg. Isten fiainak szabadságát keresték, de a szabadság urát nem sikerült megtalálniok: vértanúink ők, akiket tisztelünk, de oltárainkra mégsem kerülhetnek föl. [...] A szabadságharcot ők hitelesítették, és nem Kossuth. Haláluk azonban csak tragédia, és nem misztérium. [...] Börtönükből a történelembe, és nem az örökévalóságba jutottak.”¹⁰⁹ Az aradi tizenhármak emlékidézése sajátos, történelem diktálta hangsúlyt is kaphatott,¹¹⁰ ám mindig a hősiesség helytállás,¹¹¹ a bátor sorsvállalás példa- és jelképei maradnak.¹¹²

Az 1848–49-es szabadságharc emlékei gyűjtőjének, gróf Kreith Bélának dedikálta Kacziány Géza a *Magyar vértanúk 1551–1854* című nyomtatását.¹¹³ Ezen a középkepet medailonok keretelik, időrendbe állítva Martinuzzi meggyilkolásától (1551. december 17.) a marosvásárhelyi vértanúk kivégzéséig (1854. március 10.). „Az emléklap a nemzet mártíriumát mint megszakítatlan történeti folyamatot állítja elének. [...] s egyben e szenvedéstörténeti mitológia intézményesülésének dokumentuma is”, mivel az emléklap Kreith Béla Szabadságharc Emlékmúzeumának 25 éves főnállására készült. A litográfián a „legnagyobb teret Thorma János 1896-ban festett képe, *Az aradi vértanúk* kapta, ezt veszik körbe, mint a fájdalmas rózsafűzér hagyományos ábrázolásain Krisztus szenvedésének stációi a magyar vértanúkat felidéző medailonok”. Sinkó Katalin azonban nem határozta meg pontosan a Thormának tulajdonított középkepet.¹¹⁴ Az ugyanis nem Thorma *Aradi vértanúk* képe, csupán hasonlít rá. Az alkotója, Kacziány Géza (1856–1939)¹¹⁵ bizonyosan látta, ismerhette Thorma festményét, és képi forrásként használta is azt a saját kompozíciója megalkotásához. Ehhez valószínűleg az eredeti, teljes változatot¹¹⁶ vehette mintául, ám a Thorma-képhez hasonlítva jelentős kompozíciós eltéréseket mutat. A Thorma-mű ihletése egyértelműen tetten érhető, ám mégis önálló kompozícióként értékelhető. Kacziány képe a folyamatot ábrázolja: a hóhér a negyedik mártírt akasztja, négy fehér karinges pap (Thormánál öt) van jelen, a kilenc akasztófa balról benyúlik a kép középig, jobbról Damjanich kocsin, és egy katona (két másik között) ítéletet olvas föl, mögötte fehér zubbonyos osztrák tiszt lovon. A négy katona jelenléte a Habsburgok felelősségét-agresszióját erősíti, azt állítja a kompozíció centrumába.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum állományában van egy másolat Thorma János *Aradi vértanúk* képéről. Provenienciájáról annyit lehet bizonyosan tudni, hogy a múzeum 1969-ben vásárolta. Ennél többet csak a kép adatai árulnak el: mérete az eredetinek nagyjából a harmada, vászonra festett olajfestmény. Jelzése szerint Guldán Endre készítette.¹¹⁷ Az alkotót művészeti lexikonok, adattárak nem ismerik, s az interneten sem találni róla egyetlen adatot sem. A másolata jó színvonalon megoldott, ebből következően talán gyakorlott alkotóról van szó. Mivel a Hadtörténeti Múzeumnak kínálta föl tulajdonosa (lehet, hogy az alkotója) megvásárlásra, így talán katonafestővel van dolgunk, akitől valamely intézmény a '50-es évek elején rendelhette meg a másolatkészítést. Mindez hitelesítő adatok, dokumentumok híján csupán föltételezés egészen addig, amíg hiteles adatok nem kerülnek elő a képről és az alkotójáról.

László Gyulának egy 1948. május 10-én keltezett leveléből értesülhetünk arról, hogy Cs. Erdős Tibor erdélyi képzőművész is megfogalmazott s kiállított egy hasonló tematikájú kompozíciót: „nagy elismeréssel fogadták a 13 vértanú képét”.¹¹⁸ A Thorma-mű képzőművészekre gyakorolt

közvetlen hatásának tudható be, hogy ihletésében Magyarországon, az 1950-es évek első felében született egy litográfia.¹¹⁹ Ez egy, Ék Sándor (1902–1975) litográfiáit tartalmazó albummal került egy magánygyűjtőhöz. Ez a tény és a műhöz kapcsolódó stíluskritikai megfontolások¹²⁰ együtt erősítik Ék Sándor szerzőségét föltételezni. A nyomat hátoldalán föltűnő bélyegzőn¹²¹ szerepel a Népművelési Minisztérium (1953–1956) és a Képzőművészeti Alap (1952–1968). Ezek együttes említése alapján föltehető, hogy legkorábban 1952-ben, legkésőbb 1956-ban készülhetett a kompozíció, mert az év végéig használhatták ezt a bélyegzőt. Ám az is lehet, hogy tovább is használták, ám nem valószínű, hogy az 1956-os forradalom leverése után foglalkozott volna ezzel a témával Ék Sándor. A kompozíció tere (Thorma aradi síkjával szemben) a kép bal széle közepéhez hajló, a jelenetet lezáró masszív, fekete-szürke domb-tömb, amely előtt játszódik a jelenet. A dombhajlathoz balról kisebb, középszürke magaslat kapcsolódik, afölött világosabb ég. A kép elő- és középterében megjelenített szereplők és a sötét domb közt szuronyos puskás katonák sorfala sejlik föl fenyegetően, utalva a bekövetkező tragédiára. A kompozíció bal felében két pap, az elől lévő keresztet emel magasba a következő áldozatnak (ez Thormától átvett motívum). A jobb oldalon Damjanich szekéren állva lenyújtja a nyakravalóját azzal a kéréssel, hogy azt a feleségének juttassa el. A kompozíción kiemelt vértanú, Damjanich előtt kissé balra egy kardos, sujtásos-dolmányos magyar katona támogat egy háttal álló áldozatot. A három pap karingei és Damjanich ingének világító fehér foltjai, az arcokra eső fények elosztása és ritmusa jelöli ki a drámai kompozíció csomópontjait. Bizonyos, hogy Thorma János nagy kompozíciójának ismeretében, inspirációjában születhetett ez a litográfia. Talán akkor, amikor a Rákosi-korszakban a szocreál szűrőjén a nagybányai művésztelep, a nagybányai képek elsősorban a történeti témák földolgozása miatt maradhattak fenn. Ezzel a kompozícióval Ék Sándornak tulajdonképpen Thorma nagy történelmi tablójának litográfiában való átörökítése, átmentése lehetett az elsődleges célja. Ék 1949-től a Képzőművészeti Főiskola tanára és a grafikai tanszék vezetője. Az ő realizmust előtérbe állító előadásmódjába, leíró természetű formaképzésébe beleillik e litográfia, amely készülhetett a Képzőművészeti Főiskola jól felszerelt grafikai műhelyében.

Ceaușescu Romániájában, így Erdélyben sem vallásos, szakrális kompozíciókat, sem aktképeket nem engedtek kiállítani, ezért Paulovics László (1937) festőművész¹²² érdeklődése a mitológiai és a történeti témák földolgozása felé fordult. „Mindig vonzódtam történelmünk szaggatottságához és a kiszámítottság hiányához” – vallotta az alkotó.¹²³ A *hősök emlékezete (Aradi vértanúk)*¹²⁴ című képének keletkezéséről pedig így írt: „Az 1970-es évek elején mind gyakrabban gondoltam kivégzett tábornokainkra és Batthyány Lajos első miniszterelnökünkre. Elkezdtem vázlatozni, több téma is elkészült. De legerősebben a kalapját tisztelettel levevő és emlékező ember alakja bontakozott ki, ez fejezi ki sikeresen a felvetett témát.”¹²⁵ A kompozíció különös és egyedi: férfialak előtt egymásra tett kezében pörgekalap, és a vértanúkat – továbbá elmosódó, csak sziluettjeikkel sejtetett mártír-fejeket – a fölsőtestbe, kissé elnyújtott szív-formába foglalva jeleníti meg – kokárdával, fölsejlő, bitófákra utaló oszlopokkal. Paulovics képvallomása szerint a vértanúk emlékét a szívükben, legbensőbb világukban őrzik az emberek. A kompozíció arcképeinek ikonográfiailag hűséges megfogalmazásához Barabás Miklósnak *Az aradi vértanúk, 1865* című litográfiáját¹²⁶ hívhatta segítségül.

Posta Máté (1979) festőművész a Magyar Képzőművészeti Egyetemen diplomamunkaként,¹²⁷ 2004-ben készítette el *A 13 aradi vértanú* című nagyméretű festményét,¹²⁸ amelyen sötét háttér előtt enyhe fölülnézetben, fehér ingben, sötét nadrágban jelennek meg a vértanúk, portrészzerű hűséggel. Az ingek szürkésfehér tört színe balról jobbra világosodik, kifehéredik. S így itt a fehér – ahogy Csökölyben – a gyász színeként jelenik meg. A testek (fejek) vetette árnyékok és az erős, föntről rájuk hulló fény, az ingek redőzése plasztikussá formálja az enyhén gesztikuláló, Damjanichot centrumba állító, két csoportban (balra hét, jobbra hat fő) megjelenítetteket. Az utolsó találkozás bizonytalanságában, az egymástól és az élettől megváló végső búcsú tragikus állapotában, a végső együttlét feszültségteli helyzetében látjuk őket. Megkérdeztem az alkotót a mű létrejöttének indítékairól,¹²⁹ arról a belső alkotói folyamatról, ami az ötlettől a megvalósításig, a kép megalkotásáig vezet.

„Engem mindig vonzott a múlt, az a felhalmozódott kulturális teljesítmény, amely Európát a világ élvonalába repítette. A kontinens nagy múzeumait járva engem főképp a régi nagy mesterek kerítették hatalmukba. Végzős koromban jártam először Velencében, ahol Tintoretto munkái óriási ha-

tással voltak rám. Az Velencei Akadémián a *Szent Márk csodatétele* volt az utolsó löket elhatározásomban, hogy egy történelmi témájú festménnyel diplomázzak. Komolyan vettem a mestermű elkészítésének kihívását, mely a régi korokban a művésszé válás feltétele volt. Meg akartam haladni az addigi munkáimat, mind méretben, mind kihívásban. És meg akartam felelni a művészet egyik legjelentősebb szerepének, miszerint egy önmagáért való színes esztétizáló magánügy (ilyennek láttam a legtöbb, kortársak által készített munkát) helyett egy olyan témát válasszak, ami a közösség egyik legfontosabb közös ügye. Hasonló érzése lehetett egy régi mesternek, gondoltam, ha felkérést kapott egy templom feszületének elkészítésére.¹³⁰

Valóban nem volt egy »trendi« téma a már akkor is jelentősen liberális egyetemi közegben, de engem ez kevéssé foglalkoztatott. A saját programomnak akartam megfelelni (és talán volt bennem némi dac is). Nem is számítottam kedvező fogadtatásra, mégis a védésem jól sikerült, érdemjegyem ötös lett, és még egy díjat¹³¹ is kaptam, amire egyáltalán nem számítottam.

A kép elkészítésének volt egy olyan aspektusa is, hogy miként tudok egy ilyen tematikát a mai világba beilleszteni, lehet-e egy történelmi témát kortárs módon megfogalmazni. Az epigonvázat mindenképpen szerettem volna elkerülni. Szerencsére voltak jó előképek. Csernus Tibor például Caravaggio világát parafrázálva, kortárs olvasatban varázsolta elénk. A 19–20. századforduló művészei sem igazán a történelmi téma ellen lázadtak, hanem a kiüresített pátosz ellen. Az akkori akadémizmus fáradt, kimódolt világát szerették volna meghaladni, és a »ma« emberéhez szólni. Legálábbis én így látom. A múlt, az emlékezet minden kultúrának a legmélyebb gyökere. Az ember csak akkor tud előrelépni, ha a hátsó lábával megtámasztja magát, majd erről rugaszkodik el. Már a rómaiak is úgy tartották, hogy csak addig él a lélek a túlvilágon, ha az itt maradtak megemlékeznek róla. Nemcsak az egyén lesz bölcsőbb a korról, de a közösség is.

A fentieket szem előtt tartva, képemnél egy metafizikusabb megoldáshoz nyúltam. Az alakokat kiragadva időből és térből, az áldozatvállalást akartam hangsúlyozni. A fehér ing nemcsak a hősök raboskodására utal, de a fehér a tisztaságot is szimbolizálja, és egyszersmind össze is fogja a csoportot, közös sorsukat hangsúlyozza. A kereszténységből is ismert szimbólum ez, akárcsak a felülről jövő isteni fény, ami ez esetben az erkölcsi igazságot jeleníti meg. Az arcok megformálásánál természetesen Barabás Miklós hiteles képmásai jelentették a kiindulási pontot. Ezek alapján kerestem modelljeimet is. Nem egyet az utcán szólítottam le. A kép közepén Damjanich látható, mert a népi emlékezetben karakán kiállása és a kivégzésen tanúsított, méltóságában megtörhetetlen egyénisége révén leginkább ő testesíti meg a magyar vértanúkat.”

Az utolsó találkozás bizonytalanságában, az egymástól és az élettől megváló végső búcsú tragikus állapotában, a legvégső együttlét feszültségteli helyzetében, „közös sorsukban” látatja az alkotó az aradi tizenhárom vértanút. Posta Máté festőművész egy elfeledettnek vélt műfajban, a történelmi festészetben tudott fontos, maradandó művészettörténelmi értéket létrehozni *A tizenhárom aradi vértanú* című nagyméretű festményével, a 21. század első éveiben.¹³²

JEGYZETEK

¹ „A millennium ünnepe alkalmából a magyar kormány fel akarta támasztani a »történelmi festészetet«, és egy egész sor kiváló, neves művészüknél megrendelt egy-egy történelmi képet. Soha állami megrendelés nagyobb csődöt nem mondott, célját ennyire nem tévesztette. A jeles mesterek történelmi képei sokkal rosszabban sikerültek egyéb gyengébb műveiknél. Lehetetlent kívántak tőlük, és munkájukat nem mentette meg a feladatuk nekik kiszolgáltató történelmi téma. A történelmi festészet értéke, ha ugyan lehet egy ilyen művészeti kategóriát felállítani, nem függ attól, hogy mit fest vagy mintáz meg a művész, hanem attól függ, hogy a képben vagy szoborban a szívverését, a tudása bőségét alkalma van-e látható jegyekké formálni.” LYKA Károly, *Háború és művészet*, Művészet, 1914, 337–340. LYKA később még hozzáfűzi azt is, hogy a „történelmi festmény [...] e nagy ünnepi alkalom elmúltával maga is gyors ütemben divatját múlta, holott a történelmi tárgyú regény egyre olvasottabb lett, sőt, szinte átvette a vezetést a könyvpiacra (Herczeg, Móricz, Gulácsy, Harsányi)”. LYKA Károly, *Vándorlásaim a művészet körül*, Budapest, 1970, 294–295. Lásd még: SINKÓ Katalin, *Az állami történelmi képpályázatok = Aranyérmek, ezüstkoszorúk*, szerk. IMRE Györgyi, Magyar Nemezt Galéria, 1995, 313–329.

² Munkácsy Mihály *Honfoglalását* a kormány, Benczúr Gyula *Budavár visszavételét* a főváros rendelte meg. A képéért Munkácsy 100 000, Benczúr pedig 80 000 aranykoronát kapott. ELEK Artúr, *Thorma János „Aradi vértanú” és Nagybánya*, Ujság, 1932. február 2., 6.

³ Özv. BERKI Antalné (sz. Bulcsú Etelka), *Thorma János festőművész életéből*, 1940. január 17. = *Kiskunhalastól Nagybányáig 2. Dokumentumok Thorma János munkásságához és a nagybányai művésztelephez*, szerk. SÜMEGI György, SZAKÁL Aurél, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2016, 33–36.

- ⁴ Berki Antalné sz. Bulcsú Etelka Berki Viola festőművész nagyanyja, az ő „nővére, Bulcsú Viola igazi »honleány« volt. Vitrinekben őrizte a negyvennyolcas ereklyéket”, és ezeket generációkon át nagy tisztelettel tartotta a családjukban. *Berki Viola képiró művészete*, szerk. FURKÓ Zoltán, Budapest, 1997, 6., 8.
- ⁵ SZÉKELY Bertalan *válogatott művészeti írásai*, szerk. dr. MAKSAY László, Budapest, 1962.
- ⁶ Courbet *Műteremben* című monumentális művére és az impresszionisták (Manet, Monet, Renoir) „Nagy Műveire” gondolhatunk.
- ⁷ Pl. Hollósy Simon: *Rákóczi induló*; Iványi Grünwald Béla: *Nihilisták sorsot húznak*; Csók István: *Úrvacsora*; Ferenczy Károly: *Hegyi beszéd*; Réti István: *Honvédtemetés*. NÉMETH Lajos, *Bevezető* = Csók István, *Emlékezésem*, Akadémiai, Budapest, 10–11.
- ⁸ Thorma bizonyosan ismerte és használta: *Aradi vértanúk albuma*, szerk. VARGA Ottó, Budapest, 1890.
- ⁹ RÉTI István, *A nagybányai művésztelep*, Kulturtrade, Budapest, 1994, 88.
- ¹⁰ *Az aradi kivégzés utolsó szemtanúja. A nyolcvanéves Herold Alajos*, Új Idők, 1904. október 9., 341–342.
- ¹¹ THORMA János, *Az aradi tragédia*, Új Idők, 1904. október 30., 425–426.
- ¹² UŐ, *Aradi vázlatfüzet, 1893. január = Kiskunhalastól... 2., i. m.*, 19–21.
- ¹³ MÓZER István, *Az aradi Szabadság-szobor kálváriája*, Réthy és Réthy Bt., Békéscsaba, 1999.
- ¹⁴ E tömörített jellemzéseket az *Aradi vértanúk albumából* vehette át Thorma.
- ¹⁵ SUJÁNSZKY György Euszták, *Az aradi rendház naplója (1847–1851)*, Budapest, 2007, 71–75. A kötet borítóján és a képei között Thorma János *Aradi vértanúk* című képe a 102. oldalon.
- ¹⁶ THORMA János: *Katonák* (Aradi vértanúkhöz), papír, ceruza, 14 × 23,5 cm, j. j. l.: THORMA MNG A 17793/67 (II. 12.)
- ¹⁷ *Aradi vértanúk albuma i. m.*, 73.
- ¹⁸ *Kiskunhalastól... 2., i. m.*, Thorma János rajzainak jegyzéke: 3., 6., 16. 105.
- ¹⁹ THORMA János: *Az aradi vértanúk* (vázlat), vászon, olaj, 139 × 87 cm, j. j. l.: Thorma. Provenienciája: beregszászi magángyűjteményből 1977-ben került a múzeumba. Ungvár, Szépművészeti Múzeum, ltsz.: zs-1264
- ²⁰ RÉTI, *A nagybányai... i. m.*, 104. *Mányokitól Aba Novákiig. Magyar képzőművészet a Szovjetunió múzeumaiban*, szerk. Grigorij OSZTROVSZKIJ, Dmitrij SELESZT, Képzőművészeti, 1988, 54., 130.
- ²¹ *Az aradi vértanúk* címen egyoldalas ismertető is készült a bemutatóhoz. MNG 13968/1960. Közli: *Kiskunhalastól Nagybányáig. Thorma János levelezéséből*, szerk.: SÜMEGI György, SZAKÁL Aurél, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2012.
- ²² LYKA Károly, *Thorma János Aradi vértanúí*, Új Idők, 1945. október 6., 260.
- ²³ L. K. [LYKA Károly], *Az aradi vértanúk képe*, Új Idők, 1896. július 5., 17.
- ²⁴ Thorma 1927. november 7-én Réti Istvánnak írt levelében számos, a képről akkor megjelent írást felsorol. *Kiskunhalastól Nagybányáig*, 2012, 193–194.
- ²⁵ PRÉM József, *Az aradi vértanúk (Thorma János képe)*, Magyar Ujság, 1896. április 29., 6.
- ²⁶ (-ő) RÁKOSI Jenő, *Aradi vértanúk*, Budapesti Hirlap, 1896. április 29., 6.
- ²⁷ KÉZDI-KOVÁCS László, *Az aradi vértanúk. Párbeszéd Thorma János festményének a bemutatóján*, Pesti Hirlap, 1896. április 29., 1–2. További írások: BRÓDY Sándor, *Az aradi vértanúk*, Magyar Hirlap, 1896. április 29., 1–2.; GNY, *Az aradi vértanúk*, Alkotmány, 1896. április 29., 7.; *Az ezredéves kiállítás híradásai*, Hazánk, 1896. április 29., 6.; *Nemzeti ajándék Aradnak*, Alföld (Arad), 1896. május 2., 4.; SZANA Tamás, *Az Aradi vértanúk (Thorma János festménye)*, Nagybánya és Vidéke, 1896. május 3., 3.; *Az aradi vértanúk – Thorma János festménye*, Nemzeti Ujság, 1896. május 6., 6–7.; *Az aradi vértanúk képe*, Vasárnapi Ujság, 1896. május 10., 308.; *Új műcsarnok, új művészek*, Új Idők, 1896. május 10., 479.; *Az aradi vértanúk képe*, Alföld (Arad), 1896. május 19., 4.; T. R., *Az aradi vértanúk. Thorma János képe*, Magyar Lányok, 1896. május 24.
- ²⁸ hu.wikipedia.org/wiki/1896-os_millenniumi_unnepsegek+majus
- ²⁹ varosliget.info/index.php/mucsarnok/tortenete
- ³⁰ A Feszty-körkép megtekinthető egész nap, este villanyvilágítással, belépőjegy 50 krajcár, gyermekjegy 30 kr. A Feszty-körképnek, az *Ecce homónak* és a *Pokolnak* rajzos reklámját közli: Vasárnapi Ujság, 1896. május 10., 316. A lapokban ez idő tájt rendszeresen jelentek meg hirdetések, amelyek a „nagy képeket” (Fesztyét, Munkácsyt és a *Pokol* címűt) rajzos és rövid ismertető szöveges reklámokkal népszerűsítették.
- ³¹ „Kádár Gábor hazánkfia párizsi műintézete színes nyomatú másolatokat készített a képről.” *Munkácsy új festményének kiállítása*, Vasárnapi Ujság, 1896. április 26., 267.
- ³² Vasárnapi Ujság, 1896. május 3., 292. Munkácsyról sűrűn tudósítottak a korabeli lapok, elemző írások is megjelentek róla, pl. RÓZSA Miklós, *Munkácsy Mihályról*, Vasárnapi Ujság, 1896. május 10., 302–303.
- ³³ „A Városligeti fasor végén, a kiállítás mellett, egy külön e célra készült vaspalotában” helyezték el. Vasárnapi Ujság, 1896. április 26., 270. A Feszty- és a *Pokol*-körkép földolgozása: Kovács Ákos, *Két körkép*, Sík, Budapest, 1997.
- ³⁴ Több publikációban már-már elragadtatott hangon írtak róla. Pl. „Soha ennél szebbet Benczúr nem festett, sőt felülmúlta benne mestereit: Tiepolot és Pilotyt.” *Benczúr tanulmányfejei*, Új Idők, 1896. május 10., 478.
- ³⁵ Andrassy út 69. Bolond Istók, 1896. június 7., 10.
- ³⁶ A teljes szöveg: „Szerencsétlen festő ez a Thorma János! – Hogy-hogy? Nem tud képet csinálni? – Nem tud reklámot csinálni! A »Félszüeket« megnézi mindenki – a »Bánk bánt« senki. A hastáncot megnézi mindenki – az Aradi vértanúk képét senki.” Bolond Istók, 1896. május 17., 5.
- ³⁷ Pl. FARAGÓ, „*Ecce homo!*” *Munkácsy Mihály nyomán*, Borsszem Jankó, 1896. május 10., 10.; *Az „Ecce homo” emlékkönyvébe, Képzőművészet: Vágó*, Bolond Istók, 1896. május 24., 7.; *A Pokol-körkép. Ős-Budavárában*, Kakas

Márton, 1896. május 31., 3.; *Műtárlat*, Borszem Jankó, 1896. június 28., 7.; *Millenáris képzőművészet*, Bolond Istók, 1896. július 12., 6.; *Műcsarnokból*, Kakas Márton, 1896. július 19., 6–7.

³⁸ „Az *Aradi vértanúk* képe olyan megható, hogy Thorma nélkül is könnyeket fakaszt.” Kakas Márton, 1896. május 31., 3.

³⁹ „*Ecce homines*«. Bizony-bizony nem árt a hivatalos, félhivatalos és hivatatlan képzőművészvilágnak orra alá reszelni ezt a *Thormát*. Míg a néző meghatottságtól nedves szemekkel mélyed képe nézésébe: azoknak, akik elfordultak tőle, hadd csavarja orrukat, s így csikarjon könnyeket! A csipős könnytől megtisztul az agyvelő. A képkiállító bizottság »ismert lojalitásból« nem függesztheti ki a nagy olajfestményt, mert maga a kép is ezt ábrázolja. Lojálisak akarnak *lenni* – de nem a művészet iránt. Ily gáncsoskodással állnak elő azok, akik a múltakra mindig csak fátyolt akarnak borítani. Az efféle írástudók és farizeusok régi bőrben az *Ecce homóra* is halált ordítottak, mikor Júdea római provinciává süllyedt. Nem vészett ki műfajok, új bőrben élnek, és a legendás »*Ecce homót*« magasztalni fogják nemcsak azért, mert Munkácsy festette, hanem mert réges-régen volt, akit kereszt-re feszíteni Pilátusnak ajánlottak. Most »*Ecce homines*« látására megborzadnak, félnek a holtaktól, nem bíznak a historikus fátyolban, és hogy ne lássa se Pontius, se Pilátus: kirekesztik a közkiállításból. Hol a képzőművészeti tanács, hogy e képet megszerzésre ajánlja a kultúr kormányknak – bár a múzeum és országos képtár egy ideig veszekedni fog a Pulszkiak miatt? Talán csak sokkal becsesebb a kép tárgyára nézve a Piomboknál, Rafael név alatt árult hamisítványoknál. És Arad, Arad – a vértanúk városa hol marad? – Nemcsak szolid művészet, a magyar érzés mélysége, nemes lelkesülés: bátorság kellett ahhoz, hogy Thorma János ily tragikus képet megfessen. Szorgalmáért jutalmazva nem lesz, s elmegy a kedve vele együtt minden magyar festőnek hasonló kísérlettől: – mint *Benczúr*ból lett portré-festő, *Székely*ből professzor, *Madarász*ból »Vasgyáros« – *Zichy*ből, *Liezen-Mayer*ből, *Wagner*ből – »idegen«.” Bolond Istók, 1896. május 31., 7.

⁴⁰ Az egészoldalas, *Reklám és művészet* című karikatúra szignálatlan, stílusa alapján talán Jeney műve lehet. A tábla-karikatúra részei: *Ecce homo*, *A magyarok bejövetele*, *Kosciuszko*, *Plasticon*, *Műcsarnok*, *Budavár bevétele*, *1000 éves díszmenet (Vágó)*, *Ős-Budavár*, *Jeruzsálem*, *Pokol*, *Aradi vértanúk*. Bolond Istók, 1896. május 31., 8.

⁴¹ Valószínűleg ezt is Thorma finanszírozta. A Feszty-körképnek is volt nyomtatott ismertetője.

⁴² Először megjelent: Magyarország, 1896. április 29. Szerzője nevének közlése nélkül megjelent még egy rövid, nyolcsoros vers: *Egy kép előtt*, Borszem Jankó, 1896. május 10., 3. Újra: *Kiskunhalastól... i. m.*, 317–319.

⁴³ Először megjelent: Magyar Hirlap, 1896. április 29.

⁴⁴ Kelemen Lajos 1896-ban jegyezte föl a Naplójába: „Budapesti utazásom költségei: Az Aradi vértanúknál belépődíj, katalógus és látcső használat 50 krajcár.” KELEMEN Lajos, *Napló I. (1890–1920)*, szerk. SAS Péter, Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj-Napoca, 2017.

⁴⁵ L. K. (LYKA Károly), *Az aradi vértanúk képe*, Uj Idők, 1896. július 5., 17.

⁴⁶ *A Műcsarnok ezredévi kiállításából*, Vasárnapi Ujság, 1896. augusztus 30., 577–578.

⁴⁷ „Legközelebb országos mozgalmat indítanak meg illetékes köreink, hogy a képet megvehessék az aradi ereklyemúzeumnak.” ÉGLY Mihály, *Az aradi vértanúk (Thorma János festménye)*, Magyar Állam, 1896. július 5. 1–2.

⁴⁸ Itt is probléma a festmény megvilágításának megoldása. 30 krajcár belépődíj mellett 1896. november 5–29. között volt megtekinthető a kép. *A vértanúk képe Aradon. A polgári fiúiskola dísztermében*, Alföld (Arad), 1896. november 5., 4.; *A vértanúk képe gázvilágításban*, Alföld (Arad), 1896. november 11., 4.; *A vértanúk képe költözik*, Alföld (Arad), 1896. november 25., 4.; *A Thorma-kép utolsó napja*, Alföld (Arad), 1896. november 29., 5.

⁴⁹ RÉTI, *i. m.*, 101. *Aradi vértanúk – vázlat*, 1896, papír, lavírozott tus, 197 × 327 mm., j. n. MNG Adattár, ltsz.: GRO F90. 136

⁵⁰ *Uo.*, 101–102.

⁵¹ *Thorma János „Aradi vértanú”*, *Az Ujság*, 1912. szeptember 8., 48.

⁵² *Kiskunhalastól... i. m.*, 105. levél.

⁵³ *Uo.*, 124. és 125. levél.

⁵⁴ *Thorma János „Aradi vértanú”*, *Az Ujság*, 1912. szeptember 12., 14.

⁵⁵ „Kivéve ezt a pár hónapig tartó kiállítást Budapesten és Párizsban, a Szalon 1897-iki kiállításán. Ezekből a kiállításokból nem volt semmiféle hasznom, mert a jövedelmet fölemésztették a kiadások. A párizsi kiállítás pedig magában 1000 forintomba került a nagy szállítási költségek révén. Azóta egyládában van elraktározva – a *Talpra Magyar* is hozzá fektetve –, amelyben 15 évi munkám van eltemetve.” Thorma János levele Teghze Gyulának, Nagybánya, 1927. nov. eleje. *Kiskunhalastól... i. m.*, 295. levél.

⁵⁶ A vételárat három részletben utalták át Romániába, az átváltási problémák miatt meglehetősen lassan és körülményesen. A több évig tartó folyamatban Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója és Réti István festőművész barátja volt segítségére. Az erről szóló levelezést lásd: *Kiskunhalastól... i. m.*, 200–247. Egy híradás szerint a kultuszminisztérium 10 000 pengőért, négyévi részletben vette meg a képet. Az 1928-ban indult tárgyalásokon Thorma 30 000 pengőt kért, de akkor nem volt erre fedezet. A 10 000 pengő „jelentéktelen összeg”. *Thorma János hatalmas történeti festményét, az Aradi vértanúkat megvásárolta a Magyar állam*, *Kéleti Ujság*, 1932. január 30., 4.

⁵⁷ BEÖTHY Zsolt, *Egy új magyar történeti kép*, *Budapesti Szemle*, 1896/235, 140–151.

⁵⁸ BRÓDY Sándor, *Az aradi vértanúk*, *Magyar Hirlap*, 1896. április 25., 1–2.

⁵⁹ SEBESTYÉN Károly, *Thorma János*, *Művészeti Kórnika*, 1905. november 15., 1–3.

⁶⁰ *Thorma János „Aradi vértanú”*, *Az Ujság*, 1912. szeptember 8., 48.

⁶¹ „A kép ára, passepartout-val, bronzírozott cserfalevelekkel díszített, 14 cm széles zöld keretben 60 korona.” A megvásárlását fizetési részletkedvezménnyel is segítette a kiadó. THURY Zoltán, *Az aradi vértanúk. Magyarázó szöveg Thorma János festményéhez*, Könyves Kálmán Magy. Irod. és Könyvkiad. R-T., Budapest, 1900. Reprint kiadása: Thorma János Múzeum, Kiskunhalas, 2003.

- ⁶² „Egy városalji kocsmában a falon a tizenhárom vértanú.” KRÚDY Gyula, *Az utitárs*, Szépirodalmi, Budapest, 1959, 24.
- ⁶³ Az is különös, hogy a festményről szóló harmadik tanulmányt (Bródy Sándor és Beöthy Zsolt után) ugyan csak író jegyzi.
- ⁶⁴ 1906. március 31 – május 15. Katalógusa: *Tavaszi kiállítás*, Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, Singer és Wolfner, Budapest, 1906. Thorma 1906. június 3-án arról értesítette Kammerer Ernőt, a Szépművészeti Múzeum igazgatóját, hogy „a Múcsarnok titkári hivatalát fölhatalmaztam a festmény átadására”. *Kiskunhalastól... i. m.*, 105. és 112. levél.
- ⁶⁵ Dr. BAY Miklós, BOROS Judit, MURÁDIN Jenő, *Thorma*, Körmendi Galéria, Budapest, 1997, 104.
- ⁶⁶ FÜLEP Lajos, *Egybegyűjtött írások I. Cikkek, tanulmányok, 1902–1908*, szerk. TÍMÁR Árpád, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest, 1988, 41., 261.
- ⁶⁷ Dr. LÁZÁR Béla, *A tavaszi tárlat*, Jövendő-Modern Művészet, 1906. április, 24–30.
- ⁶⁸ A Tavaszi tárlat anyagából Lázár közli *Az aradi vértanúk képét is. Beöthy Zsolt és kora*, uo., 19–20.
- ⁶⁹ 1912. augusztus 1–31. Katalógus: *Nagybányai Jubiláris Kéпкиállítás*, Nagybánya, 1912.
- ⁷⁰ *A nagybányai művésztelep a magyar sajtóban 1910–1918*, szerk.: TÍMÁR Árpád, MissionArt Galéria, Miskolc, 2000, 189.
- ⁷¹ *Uo.*, 198–199., 405.
- ⁷² A terv nem valósulhatott meg, mert az Aradi vértanúk „sokszorosítási jogát” birtokoló Könyves Kálmán cég ehhez nem járult hozzá. Enyhítésül 15 koronát küldtek Nagy Sándornak. *Uo.*, 220–221., 263.
- ⁷³ „Vágó és Thorma megmutatták, hogy mely irányban haladjon újabb történeti festészetünk.” Ernst azt már elmulasztja, hogy a *Magyar történelmi tárgyú festmények jegyzéke 1800–1900* című fontos listájába fölvegye Thorma művét (Vágó munkáit fölsorolja!). ERNST Lajos, *A magyar történeti festészet*, Athenaeum, Budapest, 1910, 71., 74–95.; BALÁS-PIRI László, *A magyar történeti festészet a XIX. században*, Budapest, 1932, 69. Született olyan összefoglaló is, amely a történeti festőt klasszikus művésznek határozza meg, s a maga kreálta kategóriába Benczúr, Madarász és Horovics Lipót (*Tisza Kálmán* képével) műveit tárgyalja, Thormát meg sem említi. „A klasszikus festő a történetnek mindig valamely kimagasló mozzanatát ragadja meg, és mindig nemzetivé lesz, midőn a történetet tárgyalva, velünk szemlélteti.” SIMKÓ József, *A XIX. század festőművészete*, Franklin Társulat magyar irod. intézet és könyvnyomda, Budapest, 1904, 45–51.
- ⁷⁴ „Magyar nemcsak a tárgya e hatalmas képnek, hanem magyar a szerkezete és kifejezőmódja is. Magyaros erő nyilvánul meg a szín, az árny-világosság és vonal együttes alkalmazásában.” KENDE János, *Thorma János*, Művészeti Szalon (Kolozsvár), 1928. január, 1–2.
- ⁷⁵ „A vételára igen alacsony. Munkácsy a Honfoglalásáért 100 000 aranykoronát, Benczúr a Budavár bevételéért a fővárostól 80 000 aranykoronát kapott.” ELEK Artur, *Thorma János „Aradi vértanú” és Nagybánya*, Ujság, 1932. február 2., 6.
- ⁷⁶ GENTHON István, *Az új magyar festészet története 1800-tól napjainkig*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935, 195.
- ⁷⁷ SÜMEGI György, *Thormáról (és a nagybányaiakról) ismeretlen (?) művészettörténeti forrásokból = Thorma János 1870–1937*, szerk. SZAKÁL Aurél, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2003, 151–154.
- ⁷⁸ „A hatása rendkívüli volt. Olyan nagy tömegek látogatták, amilyenre nem volt példa.” LYKA Károly, *Thorma János Aradi vértanú*, Uj Idők, 1945. október 6., 260. Az írás utáni 261. oldalon közlik az *Aradi vértanúk* képét.
- ⁷⁹ POGÁNY Ö. Gábor, *A magyar festészet forradalmárai*, Officina, Budapest, 1948, 22.
- ⁸⁰ Ezt Révai József szorgalmazta 1949-ben: „A jellembrázoló portréfestészet és a múltat meg a jelent egyaránt felölelő történelmi festészet még mindig gyengén vagy alig van képviselve. Pedig képzőművészetünk megújítása a nép harcaival és eszméivel való összeforrás jegyében e műfajok feléledése és felvirágzása nélkül alig képzelhető.” RÉVAI József, *Megnyitó beszéd a szovjet kéпкиállításán*, Szabad Művészet, 1949/9–10.
- ⁸¹ RÉTI István, *A nagybányai művésztelep*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1954; NÉMETH Lajos, *Hollósy Simon és kora művészete*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1956; ARADI Nóra, *Réti István*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1960.
- ⁸² Dr. MANGÁNE HEIL Olga, *Thorma János*, 1954. Közli: *Kiskunhalastól... 2., i. m.*, 55–63. M. HEIL Olga, *Thorma János művészetéről*, Művészet, 1963. június, 16–18.
- ⁸³ „Munkácsy mellett mindinkább aktív tényezővé válik mai művészetünkben Madarász, Székely, Benczúr, Zichy, Szinyei Merse, Nagybánya örökségének eleven része.” IMRE István, *I. Országos Képzőművészeti Tanácskozás. Képzőművészetünk mai helyzete*, Szabad Művészet, 1953. január–február, 57–67. Nagybánya eleven részébe sorolták Thormát, pl. így: „Thorma Jánosnál élete végéig a nagyigényű kompozíciók mutatják egyik oldalát hazafias tartalmú, az akkori hivatalos felfogással szemben álló művészetének.” Végvári Lajos Ferenczy Károlyt így aposztrofálja: „Ferenczy Károlyban megvolt a hajlandóság a nagy kompozíciók létrehozására, ugyanekkor nem volt meg benne az érdeklődés kora iránt.” Dobai János szerint „a nagybányai művészeti iskola magva” Hollósy, Réti és Thorma, s ez utóbbi „haláláig dolgozik a »Talpra magyar«-on, mutatva a nagybányai művészet igazi fejlődési vonalát”. Az ettől eltérőt is megnevezi Dobai: „A nagybányai művésztelepre később [...] néhány formalista is bejutott – részben már kész, külföldön kialakult formalista programmal (Czóbel), ezek azonban nem tartoznak a nagybányai művészet szerves egészébe, mert törekvéseik más hazai és külföldi művészeti áramlatokhoz és csoportokhoz fűződnek (pl. a Nyolcakéhoz). Idegen test voltak Nagybánya testében.” *Nagybánya a magyar művészetben*, Csók István, SZÖNYI István, VÉGVÁRI Lajos, DOBAI János írásai. Szabad Művészet, 1953. szeptember–október, 221–225.
- ⁸⁴ *Az aradi vértanúk*, 1, szerk. KATONA Tamás, Szépirodalmi, Budapest, 1979; SUJÁNSZKY György Euszták, *Az aradi rendház naplója (1847–1851)*, Budapest, 2007. A kötet címlapján hozza Thorma *Aradi vértanúk* festményét tét-

ves névmegjelöléssel („Thorma József”). HERMANN Róbert, *Az aradi vértanúk temetése*, Rubicon, 2009/3, 46–53.; www.anapkelet.hu/?q=node/733

⁸⁵ ARADI Nóra, *Száz kép a magyar történelemből*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1955, 13., 57. kép; RÓZSA György, SPÍRA György, *48 a kortársak szemével*, Budapest, 1973; HAJDÚ István, KAJETÁN Endre, *A magyar hadtörténelem a festészet és a grafika tükrében*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980, 128.; BODNÁR Éva, *Kard és ecset. Történelmi képek a Magyar Nemzeti Galériában*, Corvina, Budapest, 1987, 27–30., 36. kép.

⁸⁶ ARADI Nóra, *Thorma János (1870–1937) = Magyar művészet 1890–1919*, I, szerk. NÉMETH Lajos, Akadémiai, 1981, 296.

⁸⁷ DÉVÉNYI Iván, *Thorma János*, Corvina, Budapest, 1977, 9.

⁸⁸ A nagyméretű *Aradi vértanúk* festménynek Kiskunhalasról való szállítását a sérülésveszély miatt restaurátorok nem javasolják. Így nem szerepelhetett a Történelem–Kép kiállításon és a témát földolgozó fontos katalógusában sem. Az idézet: MAROSI Ernő, *A magyar történelem képei. A történetiség szemléltetése a művészetekben = Történelem–Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2000, 27.

⁸⁹ BELLÁK Gábor, JERNYEI KISS János, KESERŰ Katalin, MIKÓ Árpád, SZAKÁCS Béla Zsolt, *Magyar művészet*, Corvina, é. n.

⁹⁰ BAY, BOROS, MURÁDIN, i. m.

⁹¹ A kiskunhalasi városi múzeum 1951-ben vette föl a város szülőltjének, Thorma Jánosnak a nevét. Az 1960-tól berendezett Thorma-termében, Thorma festményeinek állandó kiállításán a Magyar Nemzeti Galériától letétbe átvett *Aradi vértanúk* folyamatosan ki van állítva (kivéve a restaurálásának 1990–1998 közti éveit).

⁹² MURÁDIN Jenő, *Thorma János 1848-as képei*. Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 1998; *Thorma János 1870–1937*, szerk. SZAKÁL Aurél, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2003; BAY Miklós, BÜKI Barbara, KOVÁCS Zita, SZAKÁL Aurél, *Thorma János (1870–1937) nemzetközi vándorkiállítás*, szerk. SZAKÁL Aurél, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2012; *Kiskunhalastól... i. m.*; BÜKI Barbara, KOVÁCS Zita, *Bay gyűjtemény*, Kiskunhalas Város Önkormányzata, Kiskunhalas, 2014; KOVÁCS Zita, BÜKI Barbara, *Thorma János*. Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, 2015; *Kiskunhalastól... 2., i. m.*; BAY Miklós, N. KOVÁCS Zita, SZAKÁL Aurél, *Thorma János. Nagybánya és Kiskunhalas. A Bay Gyűjtemény – Nagybányai művészet és a Thorma Galéria – Thorma János festészete. Kiállítások a kiskunhalasi múzeumban*, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2018.

⁹³ (e.a.) [ELEK Artur], *Thorma János „Aradi vértanú” és Nagybánya*, *Az Ujság*, 1932. február 2., 6.

⁹⁴ KÓMÍVES NAGY Lajos, *Nagybánya éll*, *Páosztörtész*, 1929. április 21., 169–171.

⁹⁵ TÍMÁR Árpád, *A nagybányai művészek 1898-as művészetpedagógiai programja*, *Ars Hungarica*, 2001/1, 143–154. Újraozli: *Kiskunhalastól... i. m.*, 274–281.

⁹⁶ ARADI Nóra, *Nagybányáról*, *Művészet*, 1963. február, 3–6.

⁹⁷ BEKE László, GÁBOR Eszter, PRAKALVI Endre, SISA József, SZABÓ Júlia, *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*, Corvina, 2002, 189–190.

⁹⁸ BERNÁTH Aurél, *Kis világok*, Szépirodalmi, Budapest, 1973, 193–195.

⁹⁹ *JUSTH Zsigmond válogatott művei* (Szerzői kötetek. Kötelező ritkaságok 7.), szerk. KICZENKO Judit, RÁCIÓ, Budapest, 2013, 212–213.

¹⁰⁰ BAKÓ Zsuzsanna, *A történelmi téma jelentkezése és alakulása a nagybányai festők munkásságában = Nagybánya művészete*, katalógus, szerk. IMRE Györgyi, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1996, 205–215. Bakó fölsorolja a pályázatra elkészült műveket és a külön állami megbízásra festettet: Munkácsy Mihály: *Honfoglalás* és a főváros megrendelte Benczúr Gyula: *Budavár visszafoglalása a töröktől 1686-ban*.

¹⁰¹ „A nagy képek iránt nincs semmi bizalmam. Rendesen incompletek. Nálunk a történelmi képek festése idején [...] nagyméretű képekkel akarnak szert tenni a professzorhoz illő tekintélyre.” RIPPL-RÓNAI József *Emlékezései*, A Nyugat kiadása, Budapest, 1911, 106.

¹⁰² A millenniummal hivatalosan nem múlt ki a történelmi festészet. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium „magyar állampolgár festőművészek között történelmi festményekre hirdetett pályázatának célja az, hogy színes sokszorosításban az elemi népiskolák IV–VI. osztályaiiban a történelmi és művészeti érzék kifejlesztésének és a hazafiúi érzelmek állandó ébrentartásának eszközei legyenek. Kívántatik egyelőre a következő 7 festmény: a) Mátyás király könyvtárában tudósai között, vagy Mátyás király lakoma után hallgatja a hegedősök énekét; b) Szigetvár védelme; c) Bocskai és a bécsi béke megkötése; d) Bethlen Gábor fogadja a külföld követeit; e) Buda visszavívása; Petneházy a várfalon kitézi a magyar lobogót; f) Zrínyi Ilona Munkács várában; g) II. Rákóczi Ferenc a szécsényi országgyűlésen, vagy Rákóczit a határon fogadják rutén jobbágjai; h) Vitam et sanguinem! (Mária Terézia).” További feltételeket (színhasználat, méret, díjazás, határidő, szakértő igénybevétele) is meghatározott a kiíró. *Művészet*, 1903, 288.

¹⁰³ RÉTI, i. m., 89.

¹⁰⁴ *Uo.*, 102.

¹⁰⁵ DÓZSA György, 1896; *Talpra magyar!*, 1898–1936; *Budavár visszavétele*, 1912; *Parasztküldöttség az Országház előtt*, 1915. Kovács Zita, BÜKI Barbara, *Thorma János*, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2015. Műjegyzék: 15., 16., 17., 18., 19., 38., 39., 40., 41., 42., 43., 44., 45., 46., 47., 48., 90., 91., 92., 93., 117., 118.

¹⁰⁶ PL. BALOGH István, *Az aradi tizenhárom*, Pestmegyei Hirlap, 1896. március 14., 1.; *Vértanúk napján*, Alföld (Arad), 1896. október 6., 4.; PÓSA Lajos, *Az aradi vesztőhelyen*, Uj Idők, 1899. október 8., 327.; VIDOR Marczai, *Aradi gyász* (1900. október 6.), Bereg (Beregszász), 1900. október 7., 1.; PERSE Vilmos, *A vértanúk emlékénel*, Tiszavidék (Csongrád), 1904. október 2., 1.; HARSÁGHY Pál, *Október 6-án = Uő, Borús fény*, Martineum Könyvnyomda RT., Szombathely, é. n., 24–27.; M. Á., *Arad*, Reggeli Hirlap (Miskolc), 1928. október 7., 17.

- ¹⁰⁷ Kerényi Grácia 1976-ban kereste föl a szülei és többi felmenői élethelyszíneit, így Aradot is, ahol édesapja, Kerényi Károly iskolába járt, s „a tizenhárom vértanú városa” fontos, meghatározó hatással volt a szellemi fejlődésére. KERÉNYI Grácia, *Utazások könyve*, Szépirodalmi, Budapest, 1978, 175–188.
- ¹⁰⁸ Szücs György, *Az 1848–49-es emlékművek és az aradi szabadságszobor = '48 kultusza*, szerk. G. Merva Mária, Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő, 1999, 99–119.
- ¹⁰⁹ BÁLINT Sándor, *Breviárium*. Mandala, Szeged, 1997, 103–104.
- ¹¹⁰ Bokányi Dezső majdani népbiztos szerint: „a munkásságnak semmi oka sincs különös kegyelettel gondolni a tizenhárom aradi burzsoára – akiknek sohasem volt semmi gondja a nép ügyére”. SALAMON Konrad, *Nemzeti önpusztítás 1918–1920*, Korona, Budapest, 2001, 22.
- ¹¹¹ Bellony László (1871–1913) széles körben elterjedt olajnyomatán (*A tizenhárom aradi vértanú*, 1900, 42 × 62 cm) a későbbi vértanúk csoportozata fölött Zala György *Aradi vértanúk* emlékszobrának főalakja, a babékoszorus Hungária jelenik meg. Szücs György, *Ars memoriae, ars oblivendi. Emlékművek térben és időben = Történelem-Kép... i. m., 689–694.*, SZATMÁRI Gizella, *Fény és árnyék. Zala György pályája és művészete*, Vitrin, Zalaegerszeg, 2014, 19–25., 115.
- ¹¹² Thorma János *Aradi vértanúk* képe föltűnik *A kőszívű ember fiai* című filmben (1980, rend. Várkonyi Zoltán).
- ¹¹³ *Magyar vértanúk 1551–1854*, 1907, litográfia, 680 × 1007 mm, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 55.1089
- ¹¹⁴ S. K. [Sinkó Katalin], *Magyar vértanúk 1551–1854 = Történelem-Kép... i. m., 618–619.*
- ¹¹⁵ Könyve: KACZIÁNY Géza, *Magyar Vértanúk könyve*, Vass József könyvkiadóhivatala, Budapest, 1906.
- ¹¹⁶ Valószínűleg az eredeti: *Thorma János: Az aradi vértanúk*, Új Idők, 1899. október 8., 328–329.
- ¹¹⁷ Guldán Endre: *Másolat Thorma János Aradi vértanúk képéről*, vászon, olaj, 110 × 188 cm, jelezve balra lent: Guldán Endre Thorma János eredeti festménye után. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, ltsz.: 15996/Kp
- ¹¹⁸ László Gyula levele Cs. Erdős Tibornak, 1948. V. 10. (A levél másolata a szerző tulajdona.)
- ¹¹⁹ Ismeretlen művész: *Aradi vértanúk*, 1950-es évek első fele, litográfia, 410 × 615 mm, j. n. Hátoldalán pecsét: Képzőművészeti Alap Képcsarnoka. A Népművelési Minisztérium az alkotás sokszorosítását és terjesztését [...] számú rendeletével engedélyezte. Fogyasztói ár 80. Thorma János Múzeum, Kiskunhalas.
- ¹²⁰ TATAI Erzsébet, *Párhuzamos életművek. A szocialista realizmus mesterei. Aszódi Weil Erzsébet és Ék Sándor grafikai munkássága (1945–1961) = Szigorúan ellenőrzött nyomatok. A magyar sokszorosított grafika 1945–1961 között*, szerk. PATAKI Gábor, Herman Ottó Múzeum, Miskolci Galéria, Miskolc, 2018, 106–129.
- ¹²¹ *Aradi vértanúk*, 410 × 615 mm, jelezve nincs, Thorma János Múzeum, ltsz.: 2019. 4. 1. A hátoldala bélyegzőjén: Képzőművészeti Alap Képcsarnokai A Népművelési Minisztérium sorszám.....az alkotás sokszorosítását és terjesztését.....keltszám rendeletével engedélyezte. Fogyasztási ár 80 (a szám ceruzával fölírva).
- ¹²² HANN Ferenc, *Paulovics*, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2008.
- ¹²³ SÜMEGI György, *Túlélő keresztek. Beszélgetés Paulovics László festőművésszel '56 című képsorozatról*, Új Művészet, 2011/10, 6–7.
- ¹²⁴ Paulovics László: *A hősök emlékezete (Aradi vértanúk)*, 1978 körül, vászon, olaj, 70 × 50 cm (Mgt.). Kiállítva és reprodukálva: *PAULOVICS László festőművész (NSZK) kiállítása, 1988. X. 9–XI. 13. Nádasdy-vár, Sárvár*, katalógus.
- ¹²⁵ „Már a skiccelésnél sokkal állapotba kerültem – folytatja Paulovics. Az a hallatlan pimaszság, ahogyan az osztrák katonai vezetés, Haynauval az élen egyszerűen haramiáknak, árulóknak tekintette a mindig példásan és bátran, magukat nem kímélve küzdő tábornokainkat és tisztjeinket. Mindnyájan első osztályú nevelést kaptak, műveltek és több nyelven beszélők voltak. A német származásúak, akik nem beszéltek magyarul, szívükben, lelkükben egyek voltak velünk. A kivégzés azt mutatta, hogy ezek tyúktolvajok, tehát akasztás jár nekik, és azt az osztrák császár, Ferenc József is aláírta. Batthyányt, első miniszterelnökünket, mivel a nyaka meg volt sebesítve (így nem volt akasztható), lelőtték. Isten áldása szálljon mindnyájukra!” Paulovics László levele a szerzőnek, 2020. február 12.
- ¹²⁶ *Barabás Miklós 1810–1898*, szerk. JÁNÓ Mihály, Charta, Sepsiszentgyörgy, 2001, 134.
- ¹²⁷ www.mke.hu/new/diplomamunkak.php
- ¹²⁸ Posta Máté: *A 13 aradi vértanú*, 2004, vászon, olaj, 2 × 4 m. A festményt 2010. október 6-án, az aradi vértanúkat idéző konferencia keretében (ezen elhangzott Posta Máté *Történelem és festészet, egy festmény keletkezése* című előadása is) adta át a Magyar Tudományos Akadémia Területi Akadémiai Bizottsága székházának (Debrecen, Thomas Mann u. 49.), ahol – más műtárgyak között – az emeleti körfolyosón van kiállítva. VITÉZ Ferenc, „A 13 aradi vértanú”, *Nézó Pont*, 2010. december – 2011. január, 758.
- ¹²⁹ Posta Máté festőművész a szerzőnek 2020. április 6-án írt e-mailjében (*Gondolatok egy kép elkészítéséről: A tizenhárom aradi vértanú*) a Magyar Képzőművészeti Egyetemen volt mesteréről, diplomamunkája vezető tanáráról is írt: „A mesterem Kovács Attila volt, aki azonkívül, hogy nemzetközileg komolyan jegyzett művész, tanárként és emberként is meghatározó személy volt minden tanítványa számára. Összegyűltünk nála hetente szellemi disputára. Ezeket a beszélgetéseket a témák sokfélesége jellemezte. Nemcsak a szakma került szóba, de többek között történelmi és közéleti kérdések is. Ha valaki ismerte Attilát személyesen, tudhatta, hogy egy magyarságára nagyon büszke, hazaszerető ember volt. Tanárként vigyázott rá, hogy a saját művészete ne nyomja rá bélyegét tanítványai munkáira, nem is annak szellemében korrigált, sőt, sokra becsülte a hagyományos szakmai felkészültséget, ezért ellentétben a többi osztállyal, nálunk mindig volt élő modell, és hagyományos stúdiókat is készítettünk.”
- ¹³⁰ Posta Máté a levelét így folytatja: „Akkor még nem tudtam, hogy festek majd ilyen témában is, de tavaly a festészet napjára készítettem egy hasonló képet, amiért a Szolnoki Művésztelep különdíját nyertem el. A Kortárs folyóirat februári számában van egy cikk a kiállításról, az én képem a hátsó borítón látható.”
- ¹³¹ Kondor Béla-díjjal jutalmazták a munkát.

¹³² „A kép ugyan régen készült, és azóta más irányt vett a művészetem (bár a Veduta-sorozatam is egyfajta múltidézés, amelyből az Új Művészet 2018. januári számában lehet részletesebben olvasni), de azóta is motoszkál bennem a téma újbóli feldolgozása. Talán egyszer neki is fogok újra” – fejezte be a levelét Posta Máté festőművész. KARLIK Anett, *Veduták*. *Posta Máté kiállítása*, Új Művészet, 2018/1, 61.

THORMA JÁNOS, 1896 (ismeretlen fényképész)